

СОЦІАЛЬНИЙ ЗАХИСТ НАУКОВЦІВ ЯК ЮРИДИЧНА ПРОБЛЕМА

Костенко І. В.

*кандидат юридичних наук, доцент
кафедри публічного права НТТУ «КПІ»*

Статтю присвячено історико-юридичним аспектам системи пільг і привілеїв для науковців. Розглядаються ключові моменти історії формування системи наукових пільг, аналізується її сучасний стан, а також визначаються шляхи подолання кризових явищ у соціальному захисті наукових працівників.

Статья посвящена историко-юридическим аспектам системы льгот и привилегий для научных работников. Рассматриваются ключевые моменты истории формирования системы научных льгот, анализируется ее современное состояние, а также определяются пути преодоления кризисных явлений в реальном функционировании системы.

The article is devoted to the historical and legal aspects of the system of benefits and privileges for scientists. The key moments in the history of the formation of scientific benefits is examined, the current status of its is analyzed, and identifies ways to overcome the crisis in the actual functioning of the system.

Ключові слова: соціальний захист, пільги, привілеї.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. У статті пропонується роздуми з приводу доцільності існування системи пільг і привілеїв для наукових працівників і пропонується сучасні погляди на проблему соціального захисту наукових працівників.

Аналіз історіографічних та правничих джерел.

Реформа системи атестації наукових та науково-педагогічних кадрів і державного управління наукою почалися в СРСР після закінчення громадянської війни. Якщо у Радянській Росії були скасовані дореволюційні наукові ступені (повністю) та вчені звання (натомість уведено нові звання професора та викладача) й пов'язані з ними права, привілеї й пільги, то в Радянській Україні ще де-не-де зберігався науковий ступінь доктора наук, проте система чіткої оцінки наукової кваліфікації викладача ВНЗ або співробітника академічної установи буда відсутня до 1934 року.

В Україні спостерігалася тенденція до повного відновлення функціональності докторського ступеня, правовою основою чого стала ст. 619 Кодексу про народну освіту 1922 р., а також відповідні відомчі акти Наркомосу УСРР. Комісія з присудження учених ступенів при Укрголовнауці під керуванням академіка О. В. Палладіна розглянула у загальній кількості за 1925–1933 рр. близько 70 дисертаційних справ (переважно клопотання у відновленні в ступені). Використовувалася й практика присудження наукового ступеня доктора honoris causa. Постановою РНК СРСР від 13 січня 1934 р. на основі рішення ЦВК СРСР від 19 вересня 1932 р. в СРСР була створена єдина стабільна система атестації, яка передбачала встановлення наукових ступенів кандидата й доктора наук та визначення порядку захисту відповідних дисертацій, а також по три учених звання для викладачів ВНЗ (асистент – доцент – професор) та працівників науково-дослідних установ (молодший науковий співробітник – старший науковий співробітник – дійсний член науково-дослідної установи). Таким чином, була здійснена універсалізація форм і методів управління та атестації наукових і науково-педагогічних кадрів.

Із метою заохочення наукової роботи і підвищення кваліфікації наукових і науково-педагогічних кадрів, у Постанові були встановлені наукові ступені кандидата і доктора наук, сформульовано вимоги до здобувачів наукових ступенів, впроваджені вчені звання асистента, доцента й професора у вищих навчальних закладах (для науково-дослідних установ відповідні вчені звання молодшого наукового співробітника, старшого наукового співробітника і дійсного члена науково-дослідної установи). Таким чином, для вчених звань було встановлено дві паралельні системи присудження: одна – для викладачів ВНЗ, друга – для працівників наукових органів, і якщо наукові ступені покликані встановлювати «кваліфікацію ... особи в галузі певної наукової дисципліни за обсягом знань, ступенем самостійності наукової роботи і її науковим значенням». Вчені звання «визначають посадову наукову функцію (педагогічну або науково-дослідну)». Порядок присудження вчених звань вперше перестав бути одночасно і порядком обрання на посаду, хоча «прикріпленість» учених звань до посад, встановлена спочатку статутами російських імператорських університетів, була збережена, а згодом і розвинена.

Наукові ступені присуджувалися президіями АН СРСР, ВАСГНІЛ, Комуністичної академії, академій наук союзних республік та Радою Всесоюзного інституту експериментальної медицини. Крім того, науковий ступінь доктора присуджувалася через подання наукових рад ВНЗ та НДІ постановами Вищої атестаційної комісії при Всесоюзному комітеті з вищої технічної освіти та Кваліфікаційних комісій при народних комісаріатах освіти та охорони здоров'я союзних республік, створення яких також передбачалося Постановою 1934 р.

Порядок присудження наукових ступенів та присвоєння вчених звань в СРСР після 1934 р. регулювався положеннями та інструкціями, затвердженими урядом в 1937, 1938, 1957, 1960, 1966, 1972, 1975, 1989 рр., причому правову основу цього порядку протягом сорока років складали Постанови Раднаркому СРСР від 20 березня 1937 р. № 464 «Про вчені ступені та звання» й від 26 квітня 1938 р. № 558 «Про вчені ступені та звання». Весь цей час зберігалася наступність та продовжувався розвиток правових норм, а створення та вдосконалення нормативно-правової бази порядку присудження наукових ступенів та присвоєння вчених звань носило характер традиції, із підсиленням державно-адміністративної складової. Система вимог удосконалювалася за рахунок конкретизації вимог до здобувачів, становлення об'єктивних критеріїв атестаційної оцінки наукових і науково-педагогічних кадрів. З іншого боку, постійно розширювався реєстр категорій науковців, що мали право на присудження наукового ступеня без захисту дисертаційного дослідження та на присвоєння вченого звання без наявності наукового ступеня (не поширювалося на співробітників науково-дослідних установ).

Порядок присудження наукових ступенів та вчених звань зазнавав демократизації за рахунок постійного розширення кола осіб, що отримують доступ до наукових титулів, збільшення прав здобувачів через уведення інститутів оскарження рішень органів атестації (1937 р.), позбавлення ступенів та звань та поновленні в них (1960 р.), нострифікації дипломів (1989 р.), переатестації науковців усіх рангів (1989 р.). Разом із тим системи вимог до здобувачів ставали все суворіше. Жорсткішими ставали й умови прийняття вченими радами рішень щодо надання наукових титулів. Головна ж тенденція – централізованість та державний характер атестаційної діяльності загалом збереглася і дотепер.

Формулювання цілей (мета) статті. Мета даної статті полягає у спробі запровадження нових сучасних підходів до соціального забезпечення наукових працівників.

Наявність суворих вимог для здобувачів наукових ступенів передбачає певну систему пільг та привілеїв для науковців зі ступенями та званнями. В юридичній літературі під правовими пільгами прийнято розуміти різновид юридичних виключень, що беруть участь у створенні специфічного правового режиму, в рамках якого суб'єкт наділяється додатковими можливостями юридичного характеру. У свою чергу, висловлюється точка зору про розгляд пільг як особливого різновиду юридичних винятків, що існують у силу складності й суперечливості соціальних зв'язків і взаємин» [7, 437].

Виклад основного матеріалу дослідження. Питання про пільги та привілеї для вчених («наукових робітників») було вперше піднято під час «воєнного комунізму» в СРСР: все населення було розділене на три категорії, які забезпечувалися за певними нормами. На кожен вид продовольства, одягу, взуття, палива й т.д. видавалися спеціальні картки. Не тільки продовольство, одяг і взуття, але навіть газ, вода, дрова – все було нормовано [2, с. 63-65]. До першої категорії, немов би забезпечуваної якнайкраще, в одному ряду з пролетаріями, відносилися вчені та діячі культури, які отримували «академічний пайок», що його домігся від Радянського уряду М. Горький.

Дедалі пільги поступово ставали частиною життя й побуту дослідників. Так, з боку підвищення посадових ставок уряд став враховувати наявність фахового ступеня кандидата й доктора наук спочатку в лікарів [5, 25], а далі – й усіх інших категорій працівників: «Встановити, що посадовий оклад лікаря лікувального закладу, який має науковий ступінь кандидата медичних наук підвищується на 100 карбованців, а такого, що має науковий ступінь доктора медичних наук, - на 200 карбованців».

Наукові працівники з науковими ступенями мали більшу тривалість відпустки порівняно з тими, що наукового ступеня не мали: «відпустки наукових працівників визначалися тривалістю 24 дні, кандидатам наук – 36 днів, докторам наук - 48 днів» [6, 176].

Система пільг для науковців зі ступенями також стосувалася й житлової проблеми. Науковці мали право на додаткову (більше, ніж загальна норма житлової площі в даному місті) окрему кімнату, а за відсутності окремої кімнати – на додаткову житлову площу розміром не менше, ніж 20 кв. м, оплачувану в одинарному розмір [6, 302].

З боку пенсійного забезпечення певною пільгою є призначення академікам, професорам і викладачам вищих навчальних закладів та науковим співробітникам науково-дослідницьких закладів академічних пенсій [6, 344].

Пенсійне забезпечення наукових працівників встановлюється таким чином, щоб забезпечувати престижність наукової роботи та стимулювати систематичне оновлення наукових кадрів, у розмірі 80 відсотків від сум заробітної плати, але не більше 90 відсотків середньомісячної заробітної плати [1, 614]. Слід зазначити, що пенсії наукових робітників виплачуються у повному обсязі незалежно від його прибутків, отримуваних після виходу на пенсію [1, 619]. Перелік посад наукових (науково-педагогічних) працівників підприємств, установ, вищих навчальних закладів III-IV рівнів акредитації, перебування на яких дає право на призначення пенсії та виплату грошової допомоги у разі виходу на пенсію відповідно до статті 24 Закону України «Про наукову і науково-технічну діяльність», визначено у Постанові Кабінету Міністрів України від 4 березня 2004 року № 57 [4, 590]. Реалізація частини другої статті 24 Закону України «Про наукову і науково-технічну діяльність» стосується працівників, посади яких не входять до вищезазначеного переліку, але вони мають науковий ступінь та працювали на державних підприємствах, організаціях та у вищих навчальних закладах за спеціальністю з якої присуджено науковий ступінь, або провадили діяльність, за яку присвоєно вчене звання [3, 2102].

Доречно зауважити, що наявність учених ступенів і звань в імператорській Росії приносила науковцям суттєві пільги і переваги. Наприклад магістри, які вступали на державну службу, відразу отримували чин титулярного радника (IX клас), а доктори – чин колезького асесора (VIII клас). За нормального розвитку службової кар'єри ординарний професор досягав чину дійсного статського радника («цивільного генерала»). Зарплати університетських викладачів були досить високі, а пенсії професора своїм розміром збігалися з заробітною платнею.

Висновки й перспективи подальших розвідок. На теперішньому етапі розвитку українського законодавства в галузі науки та освіти функціональна система пільг за наукові ступені та вчені звання можлива лише за умов жорсткої державної сертифікації дисертаційних робіт, яка сьогодні практично відсутня. Крім того, така система за умов автономії університетів і набуття ними прав присуджувати наукові ступені та присвоювати вчені звання вступає в конфлікт із інтересами держави. А те, що політики й бізнесмени купують вчені ступені та академічні звання є чи не єдиною ознакою поваги суспільства до науки.

Проте, соціальні гарантії та пільги можуть прописуватися в Статутах університетів та в Договорах з найму, тобто, закладатися до самого бюджету вузів, скажімо, за такими напрямками:

- ☐ медичне обслуговування та лікування співробітників вузу та їх дітей;
- ☐ утримання баз відпочинку;
- ☐ організація похорон;
- ☐ оплата навчання співробітників вузів та їхніх дітей;
- ☐ участь у непередбачуваних витратах;
- ☐ сприяння покращенню житлових умов співробітників та членів їхніх сімей (наприклад, видання безвідсоткового кредиту на придбання житла);
- ☐ участь у побудові гаражів та автостоянок для співробітників вузу;
- ☐ різного роду заохочення тощо.

Співісність питання про пільги як одного з напрямів державного фінансування науки полягає в самій специфіці наукової роботи: для людини, схильної до наукових студій. Сама можливість займатися дослідницькою роботою є чи не найважливішою потребою, для задоволення якої вчений нерідко відмовляється від задоволення багатьох інших. Проте, зважаючи на те, що більшу частину наукової роботи вчені виконують вдома, сприятливі житлові умови є важливою потребою для дослідника: У цьому аспекті було б доцільно відновити правило, згідно з яким автори винаходів і власники вчених ступенів мали право на додаткову неоплачувану житлову площу. Таке правило діє в даний час, наприклад, в Німеччині й Австрії.

Для деяких груп вчених було б доцільно виділення пільгових путівок у будинки творчості. Подібна практика довела свою ефективність у спілках письменників і композиторів. Необхідно відновити й відомчі медичні заклади для вчених. Для держбюджету або місцевих бюджетів витрати на ці установи були б значно меншими, ніж відповідні виплати у вигляді частини заробітної платні вчених.

Слід зауважити, що однією з найважливіших соціальних потреб вченого є потреба у визнанні. Вона може бути задоволена, якщо є можливості для своєчасної публікації результатів наукового дослідження. Витрати на публікації порівняно з іншими витратами на науку досить невеликі. Ці обставини дають підставу рекомендувати розширення можливостей публікації наукових результатів (у тому числі в електронних журналах) як однієї з вищих форм задоволення соціальних потреб вчених.

Література

1. Закон України «Про наукову і науково-технічну діяльність» // Сирота І. М. Все о пенсиях, пособиях, социальной защите граждан Украины : научно-практический комментарий и сборник нормативных актов. – Харьков : Одиссей, 2006. – 752 с. – С. 608–620.
2. Мироненко О. Воєнний комунізм // Українське державотворення: невитребуваний потенціал : Словник-довідник / О. Мироненко, Ю. Римаренко, І. Усенко, В. Чехович ; за ред. О. Мироненка. – К. : Либідь, 1997. - 560 с. - С. 63-65.
3. Постанова Кабінету Міністрів України від 22 листопада 2001 року № 1570 «Про реалізацію частини другої статті 24 Закону України «Про наукову і науково-технічну діяльність» // Офіційний вісник України. – 2004. - № 47. – С. 2102.
4. Постанова Кабінету Міністрів України від 4 березня 2004 року № 57 «Про затвердження переліку посад наукових (науково-педагогічних) працівників підприємств, установ, вищих навчальних закладів III-IV рівнів акредитації, перебування на яких дає право на призначення пенсії та виплату грошової допомоги у разі виходу на пенсію відповідно до статті 24 Закону України «Про наукову і науково-технічну діяльність» // Офіційний вісник України. – 2004. - № 10. – С. 590.
5. Постановления СНК СССР и ЦК ВКП(б) от 13 декабря 1943 г. № 1974 «О повышении заработной платы медицинским работникам» // СП СССР. – 1944. - № 2. – С. 25.
6. Правовое положение научных работников. – К.: Изд-во АН УССР, 1950. – 410 с.
7. Скуратович І. М. Зародження системи пільг і привілеїв у період становлення Радянської влади (1918 р. - середина 1920-х рр.) // ФП. – 2008. - № 2. – С. 437.